

Dietrich Bonhoeffer

“Ik ben bang dat christenen die slechts met één been op de aarde durven te staan, ook maar met één been in de hemel staan.” (Dietrich Bonhoeffer 1906 -1945)

Verslag studieverlof 2008
Jan Willem Nieboer
Sneek juli 2008

INLEIDING

Voor mij - tussen het toetsenbord en de monitor - liggen twee doodgewone steentjes. Geen natuurstenen, maar stukjes bouw materiaal. Onbeduidend puin. Het zijn steentjes met een verhaal. Ik heb ze in Zdroje achter een grote beuken- en eikenboom, tussen brandnetels en ander onkruid uit een grotere klomp puin losgewrikt. Ze komen uit de resten van wat eens het seminarie van Finkenwalde was. In dit gebouw leefden tussen 1935 en 1937 "illegale" theologiestudenten bij elkaar. Onder de bezielende leiding van Dietrich Bonhoeffer werkten zij aan een kerk, waar Hitler en trawanten geen vat op zouden krijgen.

In mijn boekenkast staat tussen de boeken die ik nog niet gelezen heb het boek *Verzet en Overgave* van Dietrich Bonhoeffer. Dat heb ik altijd al een fascinerende titel gevonden. Twee uitersten die in een titel bij elkaar komen. Daar moet een bijzonder mens achter schuilgaan. Mijn vader – inmiddels emerituspredikant – is door hem geïnspireerd en had zich ooit eens laten ontvallen dat hij nog wel eens een Bonhoefferreis zou willen maken. Een reis langs plekken waar Bonhoeffer geleefd en gewerkt heeft. Wat zou nou mooier zijn dan dat samen te doen? Reizen is immers een van de beste manieren van leren.

Ik heb me verdiept in het leven van Bonhoeffer en samen met mijn vader een reis voorbereid. We hebben een campertje gehuurd en zijn door Duitsland en Polen getrokken om Dietrich Bonhoeffer beter te leren kennen.

Bonhoeffer was met hart en ziel een kind van zijn tijd. Hij put uit twee bronnen. De bron van de bijbel en de theologie en de bron van zijn persoonlijk leven. Een leven dat is ingebed in de turbulente geschiedenis van Duitsland in de eerste helft van de 20ste eeuw. Zijn uitgangspunt is dat een christen door zijn geloof radicaal naar de aarde verwezen wordt. Die moet hij liefhebben, wil hij verbonden zijn met het eeuwige. Dit uitgangspunt vind je niet alleen terug in zijn werk, maar ook in zijn leven. Als je zegt dat het werk van Bonhoeffer nauw verbonden is met zijn leven doe je hem tekort. In zekere zin is zijn werk zijn leven en zijn leven zijn werk. Hij heeft zijn theologie geleefd. Dat maakt zijn theologie zo krachtig, levensecht en daardoor soms ook tegenstrijdig. In Barcelona, aan het begin van zijn theologische carrière, constateert hij op een gegeven moment met verbazing: "Mijn theologie begint humanistisch te worden; wat betekent dat?"¹ Een paar jaar later leeft hij in Finkenwalde een soort monnikenleven in een religieuze gemeenschap. Weer een paar jaar later zit hij in zijn gevangenis tussen mensen die niet gehinderd worden door enige kennis van kerk en geloof en schrijft hij zijn eerste aanzet voor een religieus christendom. Toch loopt er een duidelijke lijn door zijn theologie: de lijn van zijn levensverhaal. Daarom begin ik dit verslag met een schets van het leven van Bonhoeffer². Dat doe ik aan de hand van de Bonhoefferreis die ik samen met mijn vader gemaakt heb. Daarna, in het tweede gedeelte, werk ik een aantal gedachten van Bonhoeffer uit die mij geraakt hebben.

---

¹ R. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer zijn leven in beeld*, Ten Have 2005, p 42

² Voor uitgebreide informatie over het leven van Bonhoeffer, zie de grondige biografie: E. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer Theoloog-Christen-Tijdgenoot*, Ten Have Baarn 2002; of een beknoptere biografie met veel foto's: R. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer zijn leven in beeld*, Ten Have 2005

I. LEVEN EN WERK VAN DIETRICH BONHOEFFER

1. Berlijn

In Berlijn staat aan de Marienburgerallee een groot huis. Op de stadsplattegrond en in de stadsgids die we van Berlijn hebben meegenomen wordt het huis noch de straat genoemd. Een welwillende medewerker van de toeristeninformatie haalt desgewenst een gedetailleerde plattegrond uit de computer waarop we de weg kunnen vinden naar de Marienburgerallee 43. Het is het tweede en laatste ouderlijk huis van Dietrich Bonhoeffer in Berlijn. Vandaag de dag is hier een ontmoetingsplek voor mensen die geïnteresseerd zijn in Bonhoeffer. Je kunt het – op afspraak – bezoeken. Als je de trap op klimt, vind je helemaal bovenin nog altijd de kamer van Dietrich Bonhoeffer. Zijn schrijftafel staat nog voor het raam. Beneden, in de voormalige spreekkamer van zijn vader die psychiater was, is een expositie ingericht waarin het leven van Dietrich Bonhoeffer met foto's en teksten gevolgd wordt.

Dietrich Bonhoeffer wordt geboren in Breslau, in een groot gezin met acht kinderen. Hij is het zesde kind en de oudste van een tweeling. Als hij een jaar of zes is, verhuist het hele gezin naar Berlijn. Zijn vader wordt daar hoogleraar psychiatrie en neurologie en directeur van de universiteitskliniek. Reis je door Berlijn met de U-bahn dan kom je met de U8 nog altijd langs station *Karl-Bonhoeffer Nervenlinik*.

a. Ouderlijk huis aan de Wangenheimstrase 14

Het gezin woont in een kast van een huis waarin je kunt verdwalen, in de chique buurt Grunewald; temidden van andere prominente Berlijners die regelmatig bij elkaar over de vloer komen. De buurt, de vrienden van zijn ouders, kortom het milieu waarin Dietrich opgroeit hebben een grote invloed op zijn leven. Je stapt nu eenmaal anders de theologische faculteit binnen dan een doorsnee theologiestudent, als je eerst samen met buurman Adolf von Harnack – een beroemd theoloog in zijn tijd – met de bus door Berlijn naar het universiteitsgebouw kart.³ Dietrich Bonhoeffer promoveert op de onwaarschijnlijke leeftijd van 21 jaar in de theologie. Te jong om het predikantsexamen te doen. Hij werkt een tijd in Barcelona om ervaring op te doen in de Evangelische (Duitse) kerk aldaar en studeert in New York.

In Barcelona raakt Bonhoeffer gefascineerd door het stierenvechten. “Het is toch iets groots, wilde, ongeremde kracht en blinde woede te zien vechten tegen en te zien onderdoen voor gedisciplineerde moed, tegenwoordigheid van geest en handige lenigheid”.⁴

In New York valt volgens Bonhoeffer weinig theologie te ontdekken. De belangrijkste ervaringen die hij van daaruit meeneemt zijn de contacten die hij heeft met zwarten in de wijk Harlem. Een half jaar lang is Bonhoeffer iedere zondag in de Abyssinian Baptist church van Harlem te vinden waar hij meewerkt in de zondagsschool. Dietrich ervaart aan den lijve de rassenscheiding in Amerika als blijkt dat hij met zijn zwarte vriend Frank Fischer amper samen kan zijn. Samen reizen, samen eten in een restaurantje of een kopje koffie drinken op het terras; het is domweg verboden.⁵

³ Zie W.D. Zimmermann, *Wir nannten ihn Bruder Bonhoeffer*, Wichern-Verlag GmbH Berlin 1995, p 13

⁴ Zie E. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer, theolog, christen, tijdgenoot*, Bosch en keuning N.V. Baarn 1968. p 114

⁵ Zie R. Bethge, p 48 en W.D. Zimmermann, p. 18-19 en p 48

b. Hitler aan de macht

Terug in Berlijn wordt Bonhoeffer privaatdocent aan de theologische faculteit in Berlijn. Hij is actief in het oecumenisch werk en geeft jongeren uit een communistische buurt in de stad catechisatie.

Dertig januari 1933 komt Hitler aan de macht. Een dag na de machtsovername houdt Bonhoeffer al een toespraak voor de radio waarin hij waarschuwt voor een leider die de grens van zijn macht niet erkent en de verantwoordelijkheid afneemt van degenen die hij leidt. Zo'n leider wordt een verleider.⁶ Deze toespraak wordt tot Bonhoeffers grote verontwaardiging te vroeg afgebroken. Hij vermoedt dat dit bewust gedaan is om hem de mond te snoeren. Wolf Dieter Zimmermann – student bij Bonhoeffer – die in die tijd bij de radio werkt en de toespraak mee mogelijk gemaakt heeft, twijfelt daaraan. Het is waarschijnlijker dat de toespraak domweg te lang was en niet in de zendtijd paste.⁷

Het verzet tegen Hitler en de nationaal socialisten zit diep verankerd in de familie Bonhoeffer. Op 1 april 1933 roepen de Nazi's op tot een boycot van alle Joodse winkels. Grootmoeder Julie Bonhoeffer doorbreekt diezelfde dag – op 91 jarige leeftijd – een ketting van SA-mannen voor een Joods warenhuis en wandelt doodgemoedereerd met haar boodschappen naar buiten met de woorden; "Ik doe daar mijn boodschappen, waar ik ze altijd doe."⁸

Een kleine maand na de machtsovername van Hitler wordt de Rijksdag in brand gestoken. Door de dubieuze veroordeling van de Nederlandse communist Marinus van der Lubbe weten de nationaal socialisten de – met name in Berlijn – populaire communisten op een zijspoor te zetten. Hitler maakt handig gebruik van de situatie door snel een aantal wetten in te voeren. Daarmee perkt hij de individuele rechten van burgers in en vergroot hij zijn eigen macht, omwille van de veiligheid van staat en volk. Op basis van deze verordeningen ontstaan de eerste concentratiekampen.⁹ Het eerste concentratiekamp wordt in 1933, nog geen twee maanden nadat Hitler aan de macht gekomen is, ingericht in een leegstaande brouwerij in Oranienburg, een kleine 30 kilometer ten noorden van Berlijn. Dit kamp speelt een belangrijke rol in het uitschakelen van de oppositie tegen de Nationaal Socialisten. Reeds in maart 1933 worden hier de eerste tegenstanders van Hitler opgesloten. Later wordt dit kamp verplaatst naar het nieuw gebouwde kamp Sachsenhausen. In dit kamp worden aan het eind van de oorlog een groot aantal van de mensen vastgehouden die meegewerkt hebben aan een poging om een staatsgreep te plegen tegen Hitler. Hans von Dohnanyi, de zwager van Bonhoeffer en de centrale figuur in het verzet werd hier in april 1945 vermoord. Via Hans von Dohnanyi is ook Dietrich Bonhoeffer bij het verzet en de staatsgreep tegen Hitler betrokken geraakt¹⁰.

c. Kerkstrijd

Als de nationaal socialisten teveel zeggenschap krijgen in de Evangelische kerk ontbrandt de kerkstrijd. De Deutsche Christen zijn - onder leiding van voormalig

---

⁶ Zie R. Bethge, p 60

⁷ Zie W.D. Zimmermann, p 45

⁸ Kuratorium Bonhoeffer Haus, *Begleitheft zur Ausstellung 2*, Berlin 1996

⁹ Zie R. Bethge, p 62. Zie ook verderop in dit verslag: Sachsenhausen

¹⁰ Zie voor meer informatie verderop in dit verslag onder Sachsenhausen

legerpredikant bisschop Ludwig Müller - op de hand van Hitler. Zij vinden dat bij het derde rijk, ook een rijkskerk hoort. In deze kerk mogen alleen gelovigen die Arisch zijn en de nationaal socialistische staat onvoorwaardelijk steunen predikant worden, of een ander kerkelijk ambt bekleden. In het verzet tegen de Deutsche Christen (DC) ontstaat de Bekenkende Kirche (BK), die wars is van de rassenhoogmoed van de nationaal socialistische Voortrekkers daarin zijn o.a. de Zwitserse theoloog Karl Barth, Martin Niemöller en Dietrich Bonhoeffer.

Het is moeilijk om een beeld te krijgen van de verhoudingen van de partijen binnen de kerk. Volgens W.D. Zimmermann waren de verhoudingen in het de regio Pruisen als volgt: De helft neutraal, een kwart DC en een kwart BK.¹¹

Als we een grondige rondleiding krijgen door Bonhoefferhaus aan de Marienburgerallee vertelt de Gids (Knut Hämmerling) ook over de kerkstrijd. Volgens zijn verhaal stond een derde van de Evangelische kerk in Duitsland destijds sympathiek tegenover de Bekenkende Kirche, een derde op hand van de Deutsche Christen en was nog eens een derde neutraal. In feite zal de aanhang per regio en zelfs per gemeente sterk verschillend zijn geweest. Zo vertelde een vrouw uit Braunschweig ons dat zij zich herinnerde hoe haar vader die als predikant sympathiseerde met de Bekenkende Kirche, voorging in een kerkdienst met slechts één gemeentelid.

Dietrich Bonhoeffer kan door zijn openlijke sympathie met de Bekenkende Kirche moeilijk een predikantsplek krijgen. Vanwege zijn bekendheid in het buitenland door zijn werk voor de oecumenische beweging, durft de kerkleiding hem echter een plek in een Duitse evangelische gemeente in Londen niet te weigeren¹². Daarom woont en werkt Bonhoeffer van oktober 1933 tot eind 1934 in Londen. Daarvandaan belt hij iedere dag met Berlijn om de situatie in zijn vaderland te blijven volgen. De telefoonrekening loopt daardoor zo hoog op, dat hij een keer de maandinkomsten overtreft.

d. Ouderlijk huis aan de Marienburgerallee

Als alle kinderen het huis uit zijn en zijn vader met emeritaat gaat, verhuizen Bonhoeffers ouders naar een kleinere woning die ze hebben laten bouwen aan de Marienburgerallee. Dochter Ursula bouwt met haar man Rudiger Schleicher eenzelfde huis ernaast. In het zolderkamertje van het ouderlijk huis heeft Dietrich nog een onderkomen, waar hij slaapt, werkt en vrienden ontvangt als hij in Berlijn is. Dit huis zal een belangrijke ontmoetingsplek worden voor het verzet tegen Hitler.

2. Finkenwalde

Ergens onder Szczecin in het noorden van Polen moeten de resten te vinden zijn van het seminarie Finkenwalde waar Bonhoeffer de leiding over had. Via internet weten we dat Finkenwalde tegenwoordig Zdroje heet. Ook zijn we op het spoor gekomen van de Poolse predikant Swietej Trojcy in de evangelische gemeente van Szczecin. Als we zondags 's morgens zijn kerk aan de Eneykov binnenwandelen is hij behoorlijk zenuwachtig. Hij zal zijn eerste Duitstalige kerkdienst houden. In deze dienst ontmoeten we ook een stel catechisanten en hun predikant uit Zingst (Noord Duitsland) die ook op Bonhoefferreis zijn. De Poolse predikant wijst ons de weg naar

---

¹¹ Zie W.D. Zimmermann, p 53

¹² Zie W.D. Zimmermann p 57

de resten van Finkenwalde die we zonder zijn hulp onherroepelijk voorbij gereden waren. Van deze historische plek resten nog slechts twee bomen, een veldje en wat door onkruid overwoekerd puin. Het bordje dat eens verwees naar het roemruchte verleden is reeds lang verdwenen.

Trojcy vertelt ons enthousiast dat hij een wedstrijd heeft georganiseerd in samenwerking met de tuinbouwschool naast het voormalig terrein van het seminarie. Het mooiste ontwerp voor een passende gedenkplaats zal uitgevoerd worden. Dit ontwerp is inmiddels gekozen. Er zullen twee bomen geplant worden. Een dode boom en een levende. Die symboliseren de dood van Bonhoeffer en zijn ideeën die voortleven. Verder komt er een stenen tafel met daaromheen een kring van stenen stoelen. Een van de stoelen ligt achterover en is kapot. Een eenvoudig beeld dat verwijst naar het gemeenschappelijke leven van het seminarie en naar de dood van Bonhoeffer en vele andere seminaristen in de tweede wereldoorlog.

In 1935 is de opleiding van predikanten volledig in handen van de Deutsche Christen. Daarom wordt besloten om zelfstandige seminaries op te richten voor de opleiding van predikanten van de Bekennende Kirche. Dietrich Bonhoeffer wordt, met enige reserve omdat hij nog geen 30 jaar is, gevraagd om de leiding op zich te nemen van een van deze seminaries: het seminarie in Finkenwalde.

Hier worden in totaal vier lichten van dik twintig seminaristen opgeleid tot predikant. Het seminarie wordt bekostigd met giften van sympathisanten. Studenten die kiezen voor deze opleiding weten dat ze er niet mee aan het werk kunnen in de door de staat erkende kerk (de DC) en zullen na hun opleiding in plaats van een salaris moeten leven van een kleine basistoelage. Gedurende het bestaan van de bekennende Kirche zijn er steeds weer studenten en predikanten die alle onzekerheid niet langer uit kunnen houden en toch overgaan naar de Deutsche Christen

Er wordt in Finkenwalde een behoorlijk strakke, kloosterachtige dagindeling gehanteerd. Iedereen wordt geacht mee te werken in het corvee. Als een nieuwe lichte seminaristen daar wat slordig in is, heeft Bonhoeffer een beproefde methode om ze aan het werk te krijgen: hij begint zelf zonder iets te zeggen af te wassen, of maakt hoogstpersoonlijk hun bedden op. Voor menig seminarist lonkt de wereld buiten het seminarie. Zo nu en dan breken een aantal stiekem uit en zoeken vertier in het wereldse leven.

Naast de dagindeling zijn er in Finkenwalde ook regels om het gemeenschapsleven op een goede manier te laten verlopen. Zo is het bijvoorbeeld verboden om over iemand te spreken die er op dat moment niet is. En voordat er samen avondmaal gevierd wordt is er eerst ruimte voor een soort persoonlijke biecht. Iedereen wordt opgeroepen om alles wat tussen hem en de ander staat uit de weg te helpen.¹³

In het boekje "Gemeinsames Leben" heeft Bonhoeffer uitgebreid over zijn ervaringen met het gemeenschappelijk leven in het seminarie geschreven¹⁴.

In 1937 worden alle opleidingscentra van de Bekennende Kirche niet langer gedoogd. Finkenwalde wordt door de Gestapo gesloten. Er volgt een tijd van illegale opleidingscentra in verschillende plekken in het land.

---

¹³ W.D. Zimmermann, p 75-77

¹⁴ D. Bonhoeffer, *Leven met elkander*, Boekencentrum N.V. Den Haag 1952. Zie ook verderop in dit verslag.

In 1939 krijgt Bonhoeffer een uitnodiging voor een leeropdracht aan het Union Theological Seminary in New York. Het is de manier om onder een oproep voor militaire dienst uit te komen. Voor dienstweigering is zelfs in de Bekennende Kirche geen begrip. Hij vertrekt in juni naar Amerika maar stapt vijf weken later alweer op de boot terug. Hij kan ondanks de enorme risico's die hij loopt niet met zijn vlucht in het reine komen. In Duitsland loopt hij zijn student Zimmermann weer tegen het lijf die hogelijk verbaast is om Bonhoeffer weer tegen te komen. Zimmermann vertelt dat Bonhoeffer hem zijn terugkeer als volgt verklaart: "Zijn geloofwaardigheid als leraar in de theologie zou verloren gaan, als hij zich zo op zeker gespeeld had. Alles van wat hij gezegd en geschreven heeft zou zijn kwaliteit verloren hebben als hij zich nu afzijdig had gehouden van de confrontatie met de realiteit. Een christen mag niet voor het opkomende gevaar vluchten, hij mag zijn broeder niet in de steek laten, maar hij moet – net als Christus – het aardse leven tot op de bodem doorstaan"¹⁵.

3. Sachsenhausen

Onderweg komen we langs het langs de resten van het kamp Sachsenhausen. "Nee, hier hoef je geen kaartje te kopen. Je mag zo naar binnen" zegt de een van de mensen achter de balie. In een folderrek prijkt een folder met o.a. een foto van Hans von Dohnanyi, die getrouwd was met een zus van Dietrich Bonhoeffer. Von Dohnanyi is in dit kamp vermoord. De folder gaat over 20 juli 1944. Dat is de dag waarop het zou gebeuren. Von Stauffenberg die een bom in een tas onder de vergadertafel vlak bij Hitler neerzet in zijn hoofdkwartier in Oost-Pruisen. De explosie is enorm. Von Stauffenberg is er van overtuigd dat niemand deze klap heeft kunnen overleven en weet te ontkomen naar Berlijn, waar hij de staatsgreep verder zal leiden. Maar door een reeks wonderlijke toevaligheden is Hitler slechts lichtgewond en – zo gaat het verhaal - woedend over de scheur in zijn broek. Nog diezelfde dag roept de Gestapo een bijzondere commissie 20-7 in het leven met ongeveer 400 medewerkers die deze aanslag tot op de bodem moet uitzoeken. Alle samenzweerders en hun helpers worden op bevel van de führer "unbarmhertzig ausgerottet". Het wijdvertakte netwerk dat achter deze staatsgreep verborgen zit wordt opgerold.

Dietrich Bonhoeffer die inmiddels op basis van een andere aanklacht meer dan een jaar gevangen zit, blijkt een belangrijk onderdeel in het netwerk te zijn.

In de lome hitte van een zomerdag lopen we als twee van de weinige bezoekers onder de poort door. In het hek die drie woorden die in een keer alle schrikbeelden van de tweede wereldoorlog oproepen; Arbeit macht frei. Dit gruwelijke oord is ontworpen op de tekentafels van Hitlers architecten. Er is grondig over nagedacht hoe je een kamp bouwt waar de gevangenen ook symbolisch onderworpen worden aan de absolute macht van de SS. Centraal ligt een imponerende, grote, afgeschermdde appelplaats. Aan de ene kant van de appelplaats is de enige toegang tot het kamp aan de andere kant de galg.

Buiten het kamp voor de ingang vinden we tussen verschillende gedenkstenen een steen die herinnert aan 20 juli 1944. Op die steen staan zes namen, waaronder Hans von Dohnanyi 1.1.1905- 9.4.1945

---

¹⁵ Zie W.D. Zimmermann, p 105

a. In het verzet

Hans von Dohnanyi is getrouwd met Christine Bonhoeffer; Dietrichs drie jaar oudere zus. Hij is jurist en heeft voor de oorlog een topfunctie bij het ministerie van justitie en op die manier toegang tot uiterst geheime informatie. Hij legt vanaf 1933 een nauwkeurige lijst aan met alle misdaden van de Nationaal Socialisten. Deze "Verbrechenschronik" moet na de staatsgreep een belangrijke rol spelen om aan te tonen dat de aanslag op Hitler geen interne afrekening of impulsieve daad is, maar een nauwgezette, jarenlang voorbereide operatie¹⁶. Via Dohnanyi krijgt Bonhoeffer al in 1937 precieze informatie over Hitlers voorbereidingen van de oorlog¹⁷.

Hans von Dohnanyi werkt na het uitbreken van de oorlog in de staf van de Abwehrchef admiraal Canaris. Onder admiraal Canaris en de dekmantel van de Abwehr vinden de voorbereidingen voor de staatsgreep tegen Hitler plaats.

Na zijn terugkeer uit de Verenigde Staten de zomer van 1939, hangt voor Bonhoeffer een oproep voor militaire dienst in de lucht. Als de oorlog eenmaal is uitgebroken betekent weigering de doodstraf. Via zijn zwager von Dohnanyi krijgt ook Bonhoeffer een burgerfunctie bij de Abwehr. Op deze manier kan hij een oproep voor militaire dienst voorkomen. Bonhoeffer zou voor de Abwehr goed bruikbaar zijn in verband met zijn internationale oecumenische contacten. In feite gebruikt Bonhoeffer zijn contacten om in het buitenland contact te zoeken met de geallieerden om hen te informeren en met hen samen te werken in het verzet tegen Hitler. Het plan is dat Bonhoeffer met de geallieerden reeds voor de staatsgreep afspraken gaat maken over de situatie erna. Hier zijn de geallieerden nooit op in gegaan. Bonhoeffer en von Dohnanyi worden beide op 5 april 1943 opgepakt. Er is ontdekt dat zij nauw betrokken zijn bij de vlucht van 14 joden naar Zwitserland. Bovendien wordt Bonhoeffer ervan beschuldigd dat hij zijn positie bij de Abwehr misbruikt zou hebben om onder de dienstplicht uit te komen. Lange tijd hebben de nazi's niet in de gaten hoe groot de vis is die ze gevangen hebben. Pas na de mislukte aanslag van Von Stauffenberg is er geen houden meer aan. Alle hoop is verloren als in een oude kazerne in Zossen de papieren gevonden worden waarin de voorbereiding van de staatsgreep uitgebreid gedocumenteerd zijn, inclusief de nieuw te vormen regering. Ook grote delen van de Verbrechenschronik van von Dohnanyi zijn erin opgenomen. Men heeft er over gedacht om deze gevaarlijke documenten te vernietigen in plaats van ze te verbergen. Ze zijn echter te belangrijk om de staatsgreep naar buiten toe te kunnen verantwoorden.

Von Dohnanyi besmet zichzelf met een kweek van dysenteriebacteriën die door zijn vrouw naar binnen gesmokkeld worden om onder een proces uit te komen en tijd te rekken. Maar het is te laat. Hij wordt op 9 april 1945 in Sachsenhausen terechtgesteld. Bonhoeffer wordt samen met zes andere samenzweerders onder wie admiraal Canaris door een SS rechtbank in Flossenbürg ter dood veroordeeld. Zij worden op dezelfde dag als Hans von Dohnanyi ter dood gebracht.

4. Pätzig

Vlak voordat Bonhoeffer wordt opgepakt en in de gevangenis van Tegel belandt, verlooft hij zich in het voorjaar van 1943 met Maria von Wedemeyer. Zij stamt uit een Pruizische officiersfamilie en heeft haar vader en broer verloren, die beide aan het front sneuvelden. Ze woont in Pätzig in een prachtig landhuis in een dorp in een

---

¹⁶ H.J. Curth, *Hans von Dohnanyi - Portrait*, in Begeleitheft zur Ausstellung, Berlijn 1996

¹⁷ W.D. Zimmermann, p 99

heuvelachtige landstreek die ze in haar brieven aan Bonhoeffer schilderachtig beschrijft. In haar intensieve briefwisseling met Bonhoeffer wordt Pätzig meer en meer een paradijselijk toevluchtsoord waarin alle mooie toekomstdromen samenvloeien.¹⁸ In werkelijkheid is Bonhoeffer Pätzig nooit binnen geweest. Haar bewoners moesten aan het eind van de tweede wereldoorlog vluchten en het landhuis wordt door de Russen volledig verwoest.

*We weten dat Pätzig tegenwoordig Piaseczno heet, maar in Polen zijn heel wat plaatsjes met die naam te vinden. Uit de beschrijving van Pätzig maken we op dat het zeer waarschijnlijk Piaseczno moet zijn ter hoogte van Myslihórz een klein stukje boven Warnice. Als we het dorpje binnenrijden herkennen we de plattegrond zoals Maria haar moeder die beschrijft in het boek *Bruidsbrieven uit de cel: drie straten die naar de kerk in het centrum voeren*¹⁹. Op de plaats waar eens het landhuis stond heeft jarenlang een staatsboerderij gestaan. Die is inmiddels grotendeels afgebroken en op de restanten is weer een nieuw huis gebouwd. De herinnering aan de Wedemeyers is grondig weggevaagd. Alleen in het vervallen hek van de Katholieke dorpskerk ontwaren we de resten van een Christusmonogram. Dat verwijst naar een protestants verleden. Deze oude kerk was eens een Evangelische kerk en werd grondig gerestaureerd door de familie Wedemeyer.*

In de brieven aan Maria von Wedemeyer leren we Bonhoeffer kennen als iemand die vol vertrouwen is dat God zich openbaart in alles wat hem overkomt aan goed en kwaad. Iemand die wars is van iedere vorm van religie als een hemelse balsem voor de ziel. In een van zijn eerste brieven vanuit zijn gevangeniscel schrijft hij aan Maria: "Bij Jeremia klinkt het tot zijn volk in grote nood: "nog zal men huizen en akkers kopen in dit land", als teken van vertrouwen in de toekomst. Daartoe behoort geloof; God schenkt ons dat dagelijks; ik bedoel niet het geloof dat de wereld ontvlucht, maar dat het in de wereld uithoudt en de aarde, ondanks alle nood die zij ons brengt, vasthoudt en haar trouw blijft. Ons huwelijk moet een "ja" zijn tot Gods aarde, Ze moet onze moed versterken om op die aarde wat tot stand te brengen en te bewerken. Ik ben bang dat christenen die slechts met één been op de aarde durven te staan, ook maar met één been in de hemel staan."²⁰

---

¹⁸ Dietrich Bonhoeffer en Maria von Wedemeyer, *Bruidsbrieven uit de cel 1943-1945*, Ten Have Baarn 2004

¹⁹ Zie *Bruidsbrieven*, p 228

²⁰ *Bruidsbrieven*; p53; brief aan Maria, 12 augustus 1943

II. GEDACHTEN VAN DIETRICH BONHOEFFER

Na twee maanden lang met Bonhoeffer aan de slag geweest te zijn wil ik een aantal grondgedachten van hem onder woorden brengen die mij geraakt hebben en die ik mee neem vanuit dit studieverlof in mijn leven en mijn werk.

1. Zekerheid zoeken is een gevaarlijke vlucht, onzekerheid uithouden is de kern van christelijk geloof.

Door het hele gedachtengoed van Dietrich Bonhoeffer heen, klinkt het tweede gebod: "Gij zult u geen gesneden beeld maken". Het gebod dat waarschuwt tegen het onbedwingbaar verlangen van de mens om een begrijpelijk beeld van God te scheppen en zijn medemens en de werkelijkheid om zich heen in te kaderen in gestolde beelden. Op deze manier meent de mens zekerheid te vinden. Dietrich Bonhoeffer wantrouwt zekerheid, omdat menselijke zekerheid volgens hem in de kern altijd te maken heeft met het overtreden van het tweede gebod.

Tegenover die menselijke schijnzekerheid stelt Bonhoeffer vertrouwen. Hij gaat uit van een bijna onmenselijk vertrouwen in God en Jezus Christus. Hij waarschuwt met name voor één bedreiging van dit vertrouwen. Er zijn volgens hem vragen die je niet moet stellen. Dat zijn de vragen die duivelse twijfel zaaien en het vertrouwen ondergraven. Het zijn het soort vragen die in het verlengde liggen van de vraag waarmee de slang listig en geruisloos het paradijs binnenglibbert. De slang vraagt aan Eva: "Is het waar dat God gezegd heeft.....?"²¹ Met deze vraag gaat de mens op de verkeerde stoel zitten, namelijk die van God. Hij stelt Gods Woord onder kritiek en daarmee ontstaat een glijdende schaal waarlangs de mens onverbiddelijk het paradijs uitroetsjt. Deze radicale keuze voor de bijbeltekst als geheel is een reactie op de historisch kritische methode die in zijn tijd in zwang was. Die methode kijkt naar het ontstaan van de bijbelse teksten en rafelt ze helemaal uiteen, op zoek naar de oudste en meest oorspronkelijke tekstgedeelten. Dat zouden dan ook de meest betrouwbare tekstgedeelten zijn. Volgens Bonhoeffer is dat een heilloze weg. Je moet niet in de bijbelteksten gaan zitten snijden, je moet de tekst als geheel nemen. Dat je Gods Woord niet onder kritiek mag stellen betekent bij Bonhoeffer dat je er radicaal vanuit moet gaan dat Gods gedachten groter zijn dan jouw gedachten. Bijbelteksten vragen een zorgvuldige overweging en een diep vertrouwen dat in de teksten een waarheid verborgen ligt die zich vroeg of laat met jouw leven zal verbinden.

Bonhoeffer is de theoloog van het vertrouwen.

Op de oecumenische conferentie in de zomer van 1934 op het eiland Fanö voor de Deense kust houdt Bonhoeffer een beroemd geworden rede waarin hij zekerheid verbindt met wantrouwen en oorlog:

"Er is geen weg naar de vrede langs de weg van de zekerheid. Want vrede moet gewaagd worden. Vrede is een groot waagstuk en laat zich nooit en te nimmer

---

²¹ W.D. Zimmermann, p 40

*verzekerden. Vrede is het tegenovergestelde van verzekering. Zekerheden eisen is wantrouwen hebben, en dit wantrouwen brengt op haar beurt oorlog voort.*²²

Het tweede gebod vraagt van ons mensen wat wij misschien wel het moeilijkst vinden: Onzekerheid uithouden. Daarvoor is geloof nodig. En geloof is dan allereerst vertrouwen. Pas als wij onzekerheid kunnen verdragen en niet alles dichttimmeren met onze eigen idealen, overtuigingen en zekerheden ontstaat er ruimte voor de Geest.

2. Gemeente zijn is iets heel anders dan “lief zijn voor mekaar”.

Bonhoeffer heeft een boekje geschreven met de – in de Nederlandse vertaling nu nogal stoffig aandoende - titel: *Leven met elkander*.²³ In het eerste hoofdstuk van dit boekje beschrijft Bonhoeffer op basis van zijn ervaringen in Finkenwalde, wat volgens hem de basis is voor een gemeenschap van christenen. Het gaat in dit boekje dus allereerst om een gemeenschap van theologen die samen in één huis wonen en een dag programma volgen. Maar de uitgangspunten van dit boekje kunnen ook heel bruikbaar zijn in een gewone kerkelijke gemeente.

Ik kan me vaak bitter weinig voorstellen bij zalvende taal als “de broeder aanvaarden in Christus”, maar Bonhoeffer weet dit op een heel praktische en aardse manier uit te leggen. Daarbij gaat het opnieuw om onzekerheid uithouden en om vertrouwen. Voor Dietrich Bonhoeffer is de centrale opdracht voor een christen om zijn medemens door de ogen van God te bekijken. Om te begrijpen wat hij daarmee bedoelt is een kleine uitweiding nodig over wat Bonhoeffer het heilswerk van Christus noemt. Dat doe ik hieronder – voor alle duidelijkheid – in mijn eigen woorden.

In ieder mens is het beeld van God terug te vinden. God schiep de mens immers naar zijn beeld en gelijkenis. Er is in de loop van de geschiedenis natuurlijk wel zoveel misgegaan en scheef gegroeid, dat je deze boude uitspraak moeilijk overleefd kunt houden, zonder voor gek verklaard te worden. Toch houdt de bijbel twee dingen bij elkaar die menselijk gezien nauwelijks te verenigen zijn. De zondige mens en de mens naar Gods beeld en gelijkenis. Volgens de bijbel is de mens zover van dat goddelijke beeld afgedwaald, dat hij Jezus Christus - waarin Gods beeld bij uitstek te ontdekken viel - niet kon verdragen. Sterker nog: door Jezus Christus te vermoorden hebben de mensen geprobeerd om Gods beeld voor eens en voor altijd uit hun wereld weg te snijden. Alle reden voor een nogal cynisch mensbeeld zou je zeggen. Dat zou zeker zo zijn als de evangeliën bij de kruisdood van Jezus gestopt waren. Maar het verhaal is met Jezus' dood nog niet afgelopen. Het krijgt met de opstanding – op zijn zachtst gezegd – een nogal onverwachts, goddelijk staartje.

Daaruit kun je afleiden dat zelfs de zwaarste zonde: de poging om God voor eens en voor altijd uit onze wereld weg te dringen; dat zelfs deze zonde voor God geen reden is om ons mensen af te schrijven. God is onuitroeibaar. Blijkbaar blijft God in staat om op een of andere wonderlijke manier – maar daar is Hij natuurlijk ook God voor – zijn beeld en gelijkenis in ieder van ons te zien.

---

²² D. Bonhoeffer, *Gesamelte Schriften band 1* p 218, Chr. Kaiser Verlag München 1958

²³ D. Bonhoeffer, *Leven met elkander*, Boekencentrum n.v. Den Haag 1952

Daarop zegt Bonhoeffer (vrij vertaald): “Als God je naaste zo accepteert. Wie ben jij dan om dat niet te doen?” Dat is kort gezegd waar een christelijke gemeenschap op rust. Bonhoeffer stelt dat jij de ander moet accepteren omdat Christus die ander accepteert. Daardoor wordt de ander een broeder, of een zuster van je.

Dat betekent *niet* dat je iedereen aardig moet vinden. En precies daar ligt volgens mij de kracht van Bonhoeffer en kunnen we zijn ideeën ook nu nog heel goed gebruiken in de praktijk van een kerkelijke gemeente.

God heeft je medemens anders gemaakt dan jij hem gemaakt zou hebben. Daar heeft Hij een reden voor. Gemeenteleden komen niet bij elkaar omdat zij elkaar zo aardig vinden, of omdat zij zoveel in elkaar herkennen. Zelfs niet omdat zij op een zelfde manier geloven. Ze komen enkel bij elkaar *omdat zij met elkaar verenigd zijn in Christus*. Daar heb je die klassieke zin, waar ik me altijd zo weinig bij kon voorstellen. Bonhoeffer stelt het als volgt: “Wie zijn broeder (zusters waren er nog niet in Finkenwalde - JWN) aanziet moet weten dat hij voor eeuwig met hem verenigd zal blijven in Christus”. Er is dus een verband tussen jou en die ander die verantwoordelijkheid schept. Je kunt niet om die broeder, zuster, ander heen. Zelfs niet als hij je verschrikkelijk verveelt of irriteert. Je bent met hem verbonden. Niet door je eigen gevoelens, maar door iets buiten jezelf. Dat laatste is voor Bonhoeffer cruciaal. Hij gaat zelfs zover dat er volgens hem geen directe toegang is tot de ander. Daarmee doe je een ander onrecht. Dit vraagt enige uitleg:

Irritatie en vervelende gevoelens voor de ander zijn volgens Bonhoeffer minder gevaarlijk dan positieve gevoelens. Als jij een ander leuk vind, is dat niet een eerlijke weg tot die ander. Je gaat dan namelijk uit van je eigen wensbeelden; dat wat jou bij die ander een prettig gevoel geeft. Daardoor krijg je een onzuiver beeld van die ander. Je buigt en slijpt hem beetje bij beetje bij, totdat hij in jouw ideale beeld past. En daarmee trap je weer in de valkuil waar het tweede gebod je zo voor waarschuwt: je vormt een beeld van die ander op basis van je eigen wensen. Jouw idealen en wensen staan een goede relatie met de ander in de weg.

Bonhoeffer onderscheidt naast de meest pure vorm van liefde, een andere kwalijke vorm van liefde: de *psychische liefde*. In het lied van de liefde (1 Cor. 13) staat dat de ware liefde zichzelf niet zoekt. Daar ligt precies het probleem van de psychische liefde. Psychische liefde bemint de naaste om zichzelf. Ze bemint de ander niet in zijn vrijheid. De psychische liefde is gebaseerd op begeerte. Zij begeert van de ander zijn gemeenschap en zijn tegenliefde. Ze dient hem niet, maar wil ten diepste over hem heersen.

De ware vorm van liefde noemt Bonhoeffer *Geestelijke liefde*. Deze liefde komt van Jezus Christus. Deze vorm van liefde bemint de ander als degene die hij werkelijk is. Zij ziet af van iedere poging om de ander met mijn liefde te binden, te dwingen of te beheersen. Deze liefde is de basis voor een christelijke gemeenschap.

Dit komt dicht bij een definitie van Max Frisch die ik eens tegenkwam over ware liefde: Ware liefde is geen beeld vormen van de ander, maar altijd nieuwsgierig blijven naar hoe die ander verandert.

In wezen stelt Bonhoeffer dat je geen directe toegang hebt tot de ander dan door Christus. De manier waarop Christus naar die ander kijkt - vol liefde, vergeving en met oog voor Gods beeld en gelijkenis in die ander - staat tussen jou en de ander in.

Daardoor wordt jouw relatie met de ander als het ware gereinigd van jouw positieve en negatieve vooroordelen over de ander. Pas dan kun je de ander écht ontmoeten. Deze “echte” ontmoeting is de basis voor een christelijke gemeenschap. Hierin licht God op en komt er ruimte voor de Geest.

Zoals je eigen positieve gedachten een relatie met de ander dwarsbomen, kunnen ze ook een relatie met God danig in de weg zitten. Zonder het te weten ben je vaak druk bezig om je eigen idealen, fijnste gevoelens en grootste droombeelden op God te projecteren. God wordt dan zo groots en meeslepend als jij ten diepste zou willen leven. Maar helaas: op deze manier maak je van je eigen idealen een heerlijk afgodje om bij weg te dromen. Met God heeft dit zelf-gesneden beeld weinig te maken. Daarom stelt Bonhoeffer dat het beeld dat een ander van God heeft, altijd waardevoller is dan jouw beeld van God. Omdat het namelijk vrij is van jouw idealen en wensdromen. Daar moet dan wel bij gezegd worden dat voor die ander hetzelfde geldt voor jou Godsbeeld. Zo bekeken is het mooi dat je in de gemeente niet om die ander heen kunt. Je kunt namelijk niet zonder hem/haar als je wilt groeien in geloof. Hij bevrijdt je van jouw zelf-gedroomde afgodsbeeld.

Hier ligt natuurlijk ook de kwetsbaarheid van de christelijke gemeenschap. Als leden zich, om wat voor reden dan ook, aan de dialoog onttrekken, hun eigen denkbeelden niet willen laten bevragen, of uit zijn op macht kunnen ze de gemeente grote schade berokkenen.

Als je deze gedachten werkelijk tot je door laat dringen, betekent het dat je ook op een hele andere manier naar de gemeente gaat kijken. Een gemeente is dan namelijk niet wat wij vaak denken dat zij is. Een gemeente is *niet* een ideaal dat door ons verwezenlijkt moet worden. Een gemeente is een door God geschapen realiteit die door ons ontdekt moet worden. Onze taak is om onze gemeente te vrijwaren van onze eigen idealen en wensbeelden. Daarmee staan we God in de weg.

Om het met Bonhoeffer te zeggen: “Elke menselijke wensdroom die in de christelijke gemeenschap wordt binnengebracht belemmert de echte gemeenschap en moet stuk gebroken worden, opdat de echte gemeenschap zal kunnen leven.” Met een variant op de zaligsprekingen zou je kunnen zeggen: Zalig zij die hun idealen in diggelen zien vallen. Onze idealen storten al redelijk snel in elkaar als we in de weerbarstige praktijk van een gemeente terecht komen. Dat is volgens Bonhoeffer geen reden tot verdriet; in tegendeel dat is genade. Een gemeente die in teleurstelling terecht komt doordat de eigen idealen stuk lopen op de harde werkelijkheid moet zich gelukkig prijzen. Zij is niet bij haar eindpunt, maar bij haar beginpunt. Zij begint te zijn wat zij voor God wezen moet. Nu kan de Geest haar werk beginnen.

3. Domheid is geen gebrek aan intelligentie maar een moreel tekort

Hoe houd je het vol als de meerderheid in je land zich enthousiast schaart achter een politiek die indruist tegen alles wat voor jou van waarde is? Vlak voor Dietrich Bonhoeffer wordt opgepakt, verstoppt hij een tekst tussen de dakspanten van het huis aan de Marienburgerallee. In die tekst maakt hij rond oud en nieuw in 1942 de balans op van de afgelopen tien jaar. Tien jaar waarin Hitler aan de macht is. In het verzet tegen Hitler heeft hij met bondgenoten veel inzichten opgedaan. Wat is werkelijk van waarde

voor een mens? Het bijzondere van deze tekst is dat hij zo direct verbonden is met de geschiedenis van die tijd, maar daar tegelijkertijd ver boven uit stijgt.

Ik zou graag de hele tekst hier willen opnemen omdat hij vol zit met juweeltjes van menselijk inzicht. Wie nieuwsgierig is moet de tekst zelf maar lezen²⁴.

Ik geef hieronder een klein proefje:

“Domheid is een gevaarlijker vijand van het goede dan slechtheid. Tegen het kwade kun je protesteren, je kunt het ontmaskeren desnoods met geweld verhinderen. Het kwade draagt altijd de kiem van eigen ontbinding in zich, want het laat in de mens tenminste een gevoel van onbehagen achter. Tegen domheid zijn wij weerloos. (...) Om te weten hoe wij domheid moeten benaderen moeten we proberen haar wezen te begrijpen. Vast staat dat domheid geen gebrek is aan intelligentie maar een moreel tekort. (...) overweldigd door de machtsontplooiing, wordt de mens beroofd van zijn innerlijke zelfstandigheid en ziet er van af – min of meer bewust – een eigen houding te vinden tegenover de wereld waarmee hij geconfronteerd wordt. (...) Hieruit blijkt ook overduidelijk, dat de overwinning van de domheid geen kwestie is van voorlichting maar alleen van bevrijding. (...) Het bijbelwoord dat de vreze Gods het begin van de wijsheid noemt (Psalm 111: 10) houdt in, dat alleen de innerlijke bevrijding tot een verantwoord leven voor God de werkelijke overwinning van de domheid is.”

In het kader van deze wijsheid geef ik nog één prachtige uitspraak van Bonhoeffer uit dit stuk: “het kan gezonder zijn te leven met een slecht, dan met een bedrogen geweten”.

4. Verzet en overgave

Verzet en overgave. Deze titel geeft precies weer wat zo intrigerend is in zijn persoon en zijn manier van theologiseren. Aan de ene kant proef je bij Bonhoeffer een onbegrensd vertrouwen dat zijn leven geleid wordt. In alles wat hem overkomt aan goed en kwaad valt volgens hem iets van God te ontdekken. Niets overkomt hem vergeefs. In die zin is hij een soort kampioen van de overgave.

Maar wat nou zo bijzonder is; deze kijk op het leven resulteert bij hem niet bepaald in een passief ondergaan van alles wat hem overkomt. Hoe is het mogelijk dat uitgerekend iemand die vanuit deze levensovertuiging leeft, zijn leven in de waagschaal stelt door mee te werken aan een staatsgreep? Hoe kunt je met dit vertrouwen in Gods leiding sterven als martelaar; als kampioen van het verzet? Verzet en overgave: hoe komen deze twee uitersten nou samen in één persoon. Dat was eigenlijk mijn grote vraag toen ik met dit studieverlof begon.

Het boek *Verzet en overgave* is eigenlijk een neerslag van de briefwisseling tussen Dietrich Bonhoeffer en zijn vriend Eberhard Bethge in de periode dat Bonhoeffer in de gevangenis zit in Tegel. Naast de correspondentie met Bethge zijn er ook brieven in opgenomen van en aan zijn ouders en andere familie. De brieven in het boek lopen van 11 april 1943 tot 28 februari 1945. Terwijl iedereen buiten de gevangenis in die fase van de oorlog druk bezig is met overleven en amper nog tijd heeft voor reflectie, zit Dietrich Bonhoeffer als een soort monnik in zijn cel. Noodgedwongen kan hij vrijwel niets anders doen dan reflecteren. De titel van het boek stamt uit een brief die Bonhoeffer schreef

---

²⁴ Het stuk is integraal als proloog opgenomen in de vernieuwde versie van *Verzet en Overgave*: Dietrich Bonhoeffer, *Verzet en overgave*, ten Have Baarn 1972. p 9-21

aan Eberhard Bethge op 21 februari 1944: ²⁵ “Ik heb hier dikwijls gezeten met de vraag, waar de grens ligt tussen noodzakelijk verzet tegen het ‘lot’ en de even noodzakelijke overgave (....) Wij moeten ons vastberaden verzetten tegen het ‘lot’ – het onzijdige van dit woord vind ik belangrijk – en ons er even vastberaden aan onderwerpen in bepaalde omstandigheden. Dan pas, gegeven dus deze dubbele houding, kan men van leiding spreken. God treedt ons niet alleen tegemoet als ‘Gij’, maar ook vermomd als ‘het’. Mijn vraag is dus hoe we in dit ‘het’ (‘noodlot’) het ‘Gij’ vinden, met andere woorden hoe ‘noodlot’ leiding wordt. De grens tussen verzet en overgave is dus niet principieel te trekken. Beide zijn noodzakelijk en met beide moeten we vastberaden leven. Het geloof eist dit soepele en bewuste leven. Zo alleen kunnen wij in iedere situatie staande blijven en ze vruchtbaar maken.”

Hier ligt volgens mij zonder meer de kracht, maar ook de ongrijpbaarheid van Bonhoeffer als theoloog. Zijn theologie is zo verbonden met zijn leven dat het nooit een sluitend, coherent verhaal wordt. In sommige opzichten lijkt hij zichzelf tegen te spreken. Gelukkig maar, want het leven is nou eenmaal op geen enkele manier sluitend en coherent; het zit vol tegenstrijdigheden. Principes zijn belangrijk, maar als het er op aan komt ook star. Ze zullen hoe dan ook eens stuk breken op de weerbarstigheid van het leven. Op zo’n moment komt het er op aan hoe soepel je kunt zijn. Ook op dit punt gaat het uiteindelijk dus weer om het durven afzien van zekerheden (principes) en het vertrouwen om onzekerheid uit te houden. Alleen op deze manier kun je de soepelheid bereiken waar Bonhoeffer over spreekt. Daar komt bij dat je eigen levenservaring, jouw biografie van wezenlijk belang is op het terrein van theologie en geloof. Geloof heeft per definitie een persoonlijke component. Bonhoeffer heeft grote moeite met mensen die weggelopen zijn voor hun verantwoordelijkheid. Hij verwijt het de machthebbers van zijn tijd dat zij de verantwoordelijkheid van hun onderdanen afpikken. Hij verwijt het de onderdanen dat zij hun verantwoordelijkheid uit handen geven. Dat geldt evengoed binnen de kerk. Er is – om in de lijn van Bonhoeffer verder te gaan – ook sprake van religieuze domheid. Dat is wanneer mensen zich verschuilen achter geloofsbelijdenissen van de kerk. Zelfs als het om de apostolische geloofsbelijdenis gaat. Zaak is dat ieder mens ook hierin zijn eigen verantwoordelijkheid neemt en zich eerlijk afvraagt wat hij zelf persoonlijk gelooft. Een kerkgemeenschap moet hiervoor een klimaat van volkomen vrijheid scheppen. ²⁶

5. Religieloos christendom

Tot slot kan ik er natuurlijk niet omheen om nog iets te zeggen over Bonhoeffers gedachten over een religieus christendom. Daar is hij met name bekend mee geworden. Het probleem daarbij is dat hij deze gedachten op papier nooit helemaal heeft kunnen uitwerken. Op zich heeft dat natuurlijk ook weer aardige kanten, omdat je op zijn aanzetten zelf verder kunt borduren. De hevige discussies hierover in theologenland zou Bonhoeffer alleen maar toegejuicht hebben.

---

²⁵ D. Bonhoeffer, *Verzet en overgave*, p 185

²⁶ Zie D. Bonhoeffer, *Verzet en overgave*, p 316

Voor wie zich nu achter de oren krabt en zich afvraagt waar het bij religieus christendom in godsnaam over gaat, geef ik even een korte uitleg.²⁷

Bonhoeffer constateert dat God niet gebruikt kan worden als een soort gatenvuller. Vanouds wordt God verbonden met die momenten en terreinen in het leven waar de mens voor raadselen staat. Als de mens zelf geen antwoorden heeft, biedt het mysterie ruimte voor God. Maar in de loop van de tijd is de mens steeds meer gaan ontdekken over hoe de wereld in elkaar steekt. Samen met het mysterie verloor ook God meer en meer terrein. God is alleen nog nodig voor de "laatste vragen". Dat zijn de vragen waar de mens vanuit de wetenschap geen antwoorden op kan geven. Vragen rondom bijvoorbeeld het sterven, de oorsprong van het kwaad, of het doel van het leven. God verdwijnt bij iedere nieuwe ontdekking die de wetenschap doet, verder uit de wereld.

De mens is in de loop van de tijd mondig geworden. Dat is iets waar de theologie moeite mee heeft en volgens Bonhoeffer nooit goed op heeft weten te reageren. Vanuit een gevoel van bedreiging heeft de theologie de mondigheid van de mens ten diepste nooit serieus durven nemen. In haar reacties valt steeds weer het ongezonde verlangen te bespeuren om de mondig geworden mens alsnog godsdienstig in te palmen. Bonhoeffer noemt ruwweg drie verschillende soorten reacties van de theologie:

Ten eerste een reactie waarin de ontdekkingen van de wetenschap domweg niet erkend worden. Dat komt er in wezen op neer dat de volwassen geworden mensen terug verwezen wordt naar zijn pubertijd.

Een tweede reactie is de poging om God via een achterdeur weer naar binnen te smokkelen bij de laatste vragen waar de wetenschap (nog) geen antwoord op heeft. Maar zo maak je misbruik van de menselijke zwakheid en angsten rondom bijvoorbeeld de dood. Daar komt bij dat bij dat je zo de wetenschap de macht geeft om de grenzen te bepalen van Gods reservaat.

In een derde poging wordt God verwezen naar het privéterrein van het persoonlijke, of innerlijke leven. Maar daardoor wordt God een soort toegangkaartje voor het walhalla van het persoonlijke zielenheil.

In al deze pogingen zit een gedachtenkronkel verborgen. Ze doen hun best om voor God een plekje te zoeken waar Hij nog mee mag doen: op het terrein buiten de wetenschap, op het terrein van het bovennatuurlijke, of buiten het publieke terrein. Stiekem ben je dus zo weer bezig om God bij te snijden en pasklaar te maken. In dit geval snij je God op maat voor de moderne wereld. Daarmee wordt weer het tweede gebod overtreden. Je fabriceert een zelfgesneden beeld van God.

Volgens Bonhoeffer is er geen andere weg dan dat de theologie de mondig geworden mens accepteert, respecteert en positief waardeert. Hij gaat – zoals we dat inmiddels van hem gewend zijn – nog een stap verder. Hij stelt dat de mondig geworden mens de theologie een dienst bewijst. Het is niet waar dat zij ons het zicht op God ontnemt. In tegendeel zelfs; zij ruimt allerhande obstakels op die het zicht op God belemmeren. Dit maakt hij duidelijk in zijn laatste brieven aan Bethge.

---

²⁷ Voor meer informatie: D. Bonhoeffer, *Verzet en overgave*, zie de brieven vanaf 8 juni 1944 -18 juli 1944; E. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer, theoloog, christen, tijdgenoot*, p 894 – 934. R. Mayer, *Dietrich Bonhoeffer nu!*, J.J. Groen en Zoon Leiden 1995 p 115 - 133

In twee van deze laatste brieven - respectievelijk vier en twee dagen voor de aanslag van von Stauffenberg op Hitler - schrijft Bonhoeffer wat hij onder religieus christendom verstaat. Bonhoeffer wijst het religieuze in de mens af. Met het religieuze in de mens bedoelt hij het menselijk verlangen om als de nood aan de man komt, terug te vallen op Gods almacht: een grote sterke God die boven alle wereldmachten verheven is. Bonhoeffer heeft ervaren dat het christendom zo niet in elkaar steekt. Het gaat een andere niet-religieuze weg. Christus helpt ons niet met zijn almacht, maar met zijn zwakheid en zijn lijden. Dat staat haaks op iedere religieus gevoel: "God laat zich uit de wereld terugdringen tot op het kruis. God is zwak en machteloos in de wereld en juist zo en alleen zo is Hij met ons".

De bijbel verwijst de mens niet naar een deus ex machina die op het moment suprême uit de hemel komt zakken om de grote boze tegenspeler met een grote knuppel aan zijn verdiende loon te helpen. De bijbel verwijst de mens naar Gods onmacht en lijden.

Als je het zo bekijkt heeft de wereld door steeds mondiger te worden het christendom een dienst bewezen. Doordat de mens meer kennis opdeed, heeft hij gaandeweg alle vermeende almachtige afgodentrekjes van God afgepeld. Zo kwamen we stap voor stap uit bij de christelijke God, zoals Hij ten diepste is. De God die lijdt.

De opdracht van een christen is om naast God te staan in zijn lijden. "Dat is de omkering van alles wat de religieuze mens van God verwacht. De mens wordt opgeroepen Gods lijden aan de goddeloze wereld mee te lijden".

Wie meent dat Bonhoeffer geen tijd gehad heeft om zijn theologische gedachten over een niet-religieus christendom uit te werken, beperkt zich volgens mij teveel tot de papieren Bonhoeffer. Inderdaad, op papier is het bij een ruwe schets gebleven. Maar Bonhoeffer is alleen goed te begrijpen als je naast alles wat hij gezegd en geschreven heeft, ook zijn daden mee laat klinken.

Hij heeft in de harde aardse praktijk van het leven zijn ideeën tot op de bodem uitgewerkt. Hij heeft met God geleden en is met Christus gestorven aan de galg in Flossenbürg.

Daar, vlak voor zijn terechtstelling sprak hij zijn laatste woorden, in het vertrouwen dat er niet alleen een sterven met Christus is, maar ook een opstaan met Christus:

"Dit is het einde, voor mij het begin van het leven".

Sneek, juli 2008
Jan Willem Nieboer